

Andrzej SZYMAŃSKI
Ewa KRZYŻAK-SZYMAŃSKA

Stosowanie środków przymusu bezpośredniego w placówkach resocjalizacyjnych jako przejaw braku prawnej tolerancji państwa wobec zachowań agresywnych i autoagresywnych osób nieletnich

Kształtowanie się zasad odpowiedzialności i postępowania z nieletnimi

Od czasu wykształcenia się norm prawnych, najpierw w postaci prawa zwyczajowego a potem stanowionego, wystąpił problem karania dzieci za czyny sprzeczne z ustanowionym w danym okresie historycznym porządkiem aksjonormatywnym. Analizując przedstawioną kwestię z perspektywy ogólnej, można zaryzykować tezę, że wśród wielu narodów starożytnego świata, zwykle do określonego wieku zwalniano dzieci z ponoszenia odpowiedzialności lub traktowano je łagodniej za dokonywane przez nie prawne przewinienia wobec nakazów i podstawowych reguł współżycia społecznego. Na pewne ulgi w wymierzanych karach mogły liczyć również dzieci starsze, które wprawdzie nie były całkowicie zwalniane ze swojej odpowiedzialności, lecz stosowane wobec nich kary należały do mniej surowych i brutalnych niż miało to miejsce w przypadku osób dorosłych. Brak jednak było w funkcjonujących poszczególnych systemach prawnych zgody co do jednolitego rozstrzygnięcia, gdzie postawić granicę wiekową z punktu widzenia łagodzenia, a gdzie z punktu widzenia wyłączenia karania dzieci¹.

¹ M. Cieślak, *Od represji do opieki (rzut oka na ewolucje odpowiedzialności nieletnich)*, „Palestra” 1973, nr 1, s. 25.

W dobie średniowiecza, w początkowej jego fazie, dzieci, które popadły w kolizję z prawem, jeśli były zdolne do noszenia broni, traktowano na równi z dorosłymi przestępcami. Stosowano wobec nich oszpecanie, obcinanie rąk, wrywanie języka, wypalanie na ciele znamion przestępstwa, łamano kołem, morzono głodem, wbijano na pal, obcinano głowę czy topiono². Przełom, polegający na przechodzeniu od sankcji odwetowej do sankcji poprawczej nastąpił dopiero w XVI wieku. Zaczęto wówczas łagodzić surowość prawa, odchodząc od torturowania i kwalifikowanych kar śmierci wobec nieletnich. Najpowszechniej wymierzano im wówczas karę chłosty i czasowe wieszanie pod sklepieniem³. W tym też okresie zaczęto ponownie stosować zasady prawa rzymskiego, wiążące odpowiedzialność karną z wiekiem sprawcy czynu zabronionego. W zestawie stosowanych kar wobec niedojrzałych wiekowo przestępców, oprócz już „sprawdzonych metod”, pojawił się także nowy środek w postaci umieszczenia w „domu pracy”⁴. Od tego momentu po Europie przeszła swoista fala łagodzenia losu nieletnich, którzy wchodzili w kolizję z prawem, a późniejsze angielskie i holenderskie domy poprawy, chociaż pozbawiały wolności, to dały początek myśli resocjalizacyjnej⁵.

Kolejnym znaczącym krokiem w oddziaływaniu na nieletnich sprawców czynów zabronionych stał się proces wyodrębniania się prawa karnego nieletnich z prawa karnego dorosłych. Sytuacja ta miała miejsce na przełomie XIX i XX wieku.

Przebieg wyodrębniania się prawa karnego nieletnich ściśle związany był z rozwojem specjalnego sądownictwa dla nieletnich. Pierwsza instytucja tego typu powstała w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej w 1899 roku w Chicago⁶. Jej podstawowych pryncypiów można doszukiwać się w zaprzestaniu traktowania dziecka jako miniaturowego dorosłego i dostrzeżeniu w nim osoby o odmiennej psychice, wymagającej innego oddziaływania naprawczego. Wymienione posunięcie zrewolucjonizowało i wprowadziło nową jakość do praktyki sądowniczej, a pionierska koncepcja z Ameryki szybko przedostała się na

² J. Rejman, *System wychowawczy zakładu penitencjarnego dla młodocianych. Model organizacji i resocjalizacji*, Rzeszów 2000, s. 16.

³ M. Kalinowski, J. Pełka, *Zarys dziejów resocjalizacji nieletnich*, Warszawa 2003, s. 17.

⁴ A. Szecówka, *Ewolucja wychowania resocjalizacyjnego w polskich zakładach dla nieletnich*, [w:] *Profilaktyka i resocjalizacja młodzieży*, red. F. Kozaczuk, B. Urban, Rzeszów 2004, s. 153.

⁵ B. Urban, *Doskonalenie instytucjonalnej (zakładowej) resocjalizacji młodzieży*, [w:] *Profilaktyka i resocjalizacja młodzieży*, red. F. Kozaczuk, B. Urban, Rzeszów 2004, s. 137.

⁶ M. Kalinowski, J. Pełka, *Zarys dziejów resocjalizacji nieletnich*, Warszawa 2003, s. 109.

stary kontynent i stopniowo swoim zasięgiem obejmowała coraz to nowe kraje. Tym samym dla przedstawicieli nauki prawa karnego oznaczało to, że walka z przestępczością nieletnich musi zejść z dotychczasowej drogi „zwykłej”, choćby złagodzonej, represji karnej. Z dzieckiem, które popełniło czyn zabroniony, nie można postępować tak jak z dorosłym przestępcą, lecz należy je poddać innemu sądowi, innej procedurze oraz zamiast – względnie oprócz – kary, stosować wobec niego środki wychowania i pieczy⁷. M. Cieślak, analizując tę ewolucję postępowania z nieletnimi, wskazuje, że przebiegała ona według linii: od represji do opieki⁸, gdzie pierwotne prawo karne nieletnich staje się prawem ochrony nieletnich⁹.

Pozostawiając na uboczu dalsze rozważania natury historycznej, parę słów wprowadzenia wypada powiedzieć na temat obowiązującego systemu postępowania z nieletnimi w Polsce i wpisanej w ten system możliwość stosowania środków przymusu bezpośredniego jako specyficznego wyrazu braku tolerancji wobec zachowań stwarzających realne zagrożenie dla życia, zdrowia i bezpieczeństwa ludzi.

Na gruncie jurystyki polskiej od 1982 roku przepisem dającym podstawę podjęcia interwencji prawnej oraz porządkującym kwestie proceduralne, a także sposoby oraz metody zwalczania zachowań dzieci i młodzieży prawnie relewantnych jest ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich (u.p.n.).

Zgodnie z przywołanym aktem, zawarty w nim kluczowy termin „nieletniość” odnosi się do trzech grup podmiotów:

1. osób znajdujących się w zakresie zapobiegania i zwalczania demoralizacji¹⁰, które nie ukończyły lat 18;

⁷ B. Stańdo-Kawecka, *Prawo karne nieletnich. Od opieki do odpowiedzialności*, Warszawa 2007, s. 24.

⁸ M. Cieślak, *Od represji do opieki (rzut oka na ewolucje odpowiedzialności nieletnich)*, „Palestra” 1973, nr 1, s. 26.

⁹ J. Kusztal, *System resocjalizacji młodzieży niedostosowanej społecznie w Polsce i w Niemczech*, Kraków 2008, s. 20.

¹⁰ W przypadku demoralizacji ustawodawca nie definiuje wprost pojęcia a jedynie w art. 4 §1 u.p.n., w celu bliższego jego sprecyzowania, wylicza przykładowo okoliczności o niej świadczące. Zalicza do nich: naruszanie zasad współżycia społecznego, popełnienie czynu zabronionego, systematyczne uchylanie się od obowiązku szkolnego lub kształcenia zawodowego, używanie alkoholu lub innych środków w celu wprowadzenia się w stan odurzenia, uprawianie nierządu, włóczęgostwo, udział w grupach przestępczych. Tak więc, chociaż pojęcie demoralizacji jest nieostre, to tezy z piśmiennictwa prawniczego nakazują uważać za nią zachowania najbardziej typowe dla niedostosowania społecznego.

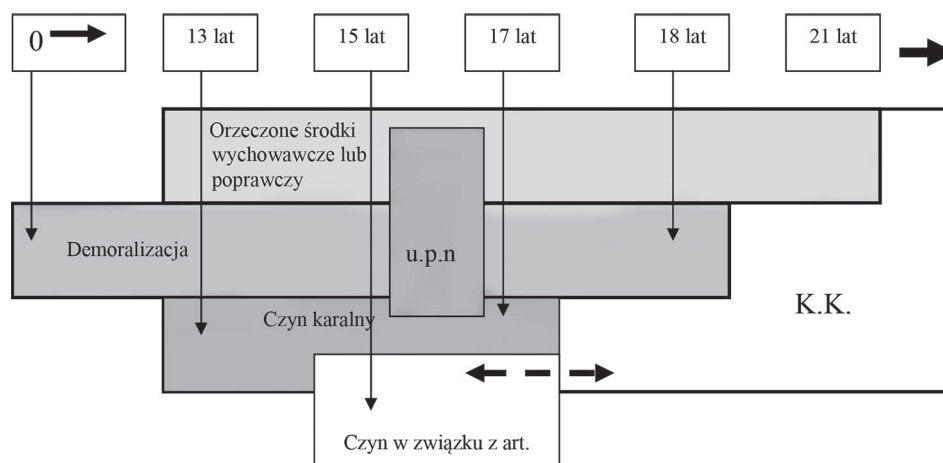
2. osób, które dopuściły się czynu karalnego¹¹ po ukończeniu lat 13, ale które nie ukończyły lat 17,
3. osób, wobec których orzeczono wykonywanie środków wychowawczych lub poprawczych, nie dłużej jednak niż do ukończenia przez nie lat 21.

Aby jednak całościowo dookreślić znaczenie terminu „osoba nieletnia” i tym samym wskazać podmiotowo możliwy zakres stosowania ustawy, powinno się dodatkowo skonfrontować ją z przepisami kodeksu karnego. W świetle zawartych tam norm należy stwierdzić, że według polskiego prawa karnego podmiotem przestępstwa może być tylko osoba fizyczna, która ukończyła w chwili popełnienia czynu lat 17. Od ustanowionej zasady granicznego wieku odpowiedzialności przewidziano w kodeksie karnym dwa wyjątki. W pierwszym przypadku odpowiedzialność karną może ponieść nieletni, który ukończył lat 15, ale jest to możliwe tylko wtedy, gdy dopuszcza się on czynu zabronionego określonego w art. 134, art. 148 § 1, 2 lub 3, art. 156 § 1 lub 3, art. 163 § 1 lub 3, art. 166, art. 173 § 1 lub 3, art. 197 § 3 lub 4, art. 223 § 2, art. 252 § 1 lub 2 oraz w art. 280, a ponadto, jeżeli okoliczności sprawy oraz stopień rozwoju sprawcy, jego właściwości i warunki osobiste za tym przemawiają. Oprócz wyżej wymienionych, przesłanką ułatwiającą podjęcie decyzji (przemawiającą za nią) o objęciu nieletniego postępowaniem karnym zamiast procedurą przewidzianą w u.p.n. jest fakt uprzedniej bezskuteczności stosowanych wobec podsądnego środków wychowawczych lub poprawczych.

Wyjątek w drugą stronę, polegający na potraktowaniu dorosłego sprawcy jak nieletniego, przewiduje art. 10 § 4 k.k. Odnosi się on jednak tylko do sprawcy, który popełnił występki po ukończeniu lat 17, lecz przed ukończeniem lat 18. Sąd zamiast kary może wówczas zastosować środki wychowawcze, lecznicze albo poprawcze, przewidziane dla nieletnich, jeżeli okoliczności czynu, właściwości i warunki osobiste sprawcy za tym przemawiają.

Mówiąc najogólniej, w pewnych sytuacjach od wieku sprawcy (patrz rysunek 1), jego właściwości osobistych oraz okoliczności sprawy zależeć będzie, czy potraktowany zostanie on jak osoba dorosła, czy też zastosuje się wobec niego mniej restrykcyjne zapisy ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich.

¹¹ Czyn karalny (por. art. 1§2 pkt 2 u.p.n.) – czyn zabroniony przez ustawę jako przestępstwo lub przestępstwo skarbowe albo wykroczenie określone w art.: 51 – zakłócenie porządku publicznego, 69 – niszczenie znaków stwierdzających tożsamość przedmiotu, 74 – uszkodzenie napisów ostrzegających o grożącym niebezpieczeństwie, 76 – obrzucenie pojazdu mechanicznego będącego w ruchu, 85 – samowolna zmiana znaku drogowego, 87 – prowadzenie pojazdu w stanie po użyciu alkoholu, 119 – kradzież lub przywłaszczenie, 122 – paserstwo, 124 – niszczenie mienia, 133 – spekulacja biletami wstępu, 143 – utrudnianie z korzystania z urządzeń przeznaczonych do użytku publicznego.

Rysunek 1. Odpowiedzialność nieletnich a ich wiek

Źródło: Opracowanie własne

Zaznaczyć należy, że nadrzędnym celem tejże ustawy jest przeciwdziałanie demoralizacji i przestępczości dzieci i młodzieży oraz stwarzanie warunków powrotu do normalnego życia tym nieletnim, którzy weszli w konflikt z prawem oraz zasadami współżycia społecznego, a także umacnianie funkcji opiekuńczo-wychowawczej i poczucia odpowiedzialności rodziny za wychowanie posiadane go potomstwa na świadomych swych obowiązkach członków społeczeństwa. Tak nakreślony cel wyznacza ogólny kierunek działań wszystkich podmiotów i organów stosujących ustawę, które jednocześnie w postępowaniu z nieletnimi, na każdym jego etapie, zobowiązano do kierowania się ich dobrem (por. art. 3 § 2 u.p.n.). Wyszczególniona dyrektywa umożliwi indywidualizację podjętych posunięć w toku wszystkich faz postępowania z nieletnimi, a jej kryteria dotyczą m.in.: osobowości podsądnego, jego zachowania się, stopnia i przyczyn demoralizacji, warunków wychowania oraz charakteru środowiska, w którym on przebywa¹².

Mechanizmem umożliwiającym odpowiedni dobór oddziaływań do stopnia przejawianej przez nieletniego dysfunkcji w zachowaniu jest system środków wychowawczych, leczniczych i poprawczych, oddanych do dyspozycji sądu, o czym mówi art. 6, 10 i 12 ustawy.

Środki zapobiegania i zwalczania demoralizacji oraz przestępczości nieletnich można podzielić na: wychowawcze, leczniczo-wychowawcze oraz

¹² A. Nowak, *Zapobieganie demoralizacji i przestępczości nieletnich w świetle regulacji prawnych*, [w:] *Wybrane zjawiska powodujące zagrożenia społeczne (rozpoznawanie i przeciwdziałanie)*, red. A. Nowak, Kraków 2000, s. 88.

poprawcze. Istnieje również możliwość innej ich klasyfikacji, w ramach której środki stosowane przez sąd pozostawiają nieletniego w jego dotychczasowym środowisku wychowawczym, kierują go do placówki lub instytucji przejmującej od rodziców lub opiekunów tylko część obowiązków związanych z pieczę i wychowaniem bądź całkowicie zmieniają jego środowisko. Są to więc środki wychowawcze, które najmniej ingerują we władzę rodzicielską (np. upomnienie), środki wychowawcze, które nie zrywają więzi nieletniego z jego naturalnym środowiskiem, lecz poddają go zabiegom wychowawczym, korzystając z pomocy z zewnątrz (np. kuratorski ośrodek) oraz środki powodujące czasowe zerwanie więzi (np. młodzieżowy ośrodek wychowawczy, zakład poprawczy) z naturalnym środowiskiem rodzinnym¹³.

W tym względzie stosowane sądowe postępowanie z nieletnim jest jedną z form interwencji w wychowanie dziecka. Dokonuje się niezależnie od woli rodziców, a zapadające w nim decyzje mają charakter instytucjonalnego nakazu, zawierają niekiedy komponent dolegliwości związany z przymusem i poddaniem się przez podsądnego procedurze izolacyjnej i regulaminowi¹⁴.

Rodzaje i sposób użycia środków przymusu bezpośredniego w placówkach resocjalizacyjnych

W ustawie nie określono ściśle kiedy i jaki środek należy stosować, ma być on tylko tak dobrany, by skutecznie przeciwdziałać niepożądanym zachowaniom. Dopuszcza się przy tym używanie wobec nieletnich kary, ale jedynie w sytuacjach wyjątkowych, jeżeli inne metody nie są w stanie zapewnić ich właściwej resocjalizacji (por. art. 5 u.p.n.) rozumianej jako formy indywidualnej modyfikacji zachowań na poziomie obserwowalnym oraz prowadzącej do kształtowania prawidłowych postaw społecznych z uwzględnieniem rekonstrukcji tożsamości osobowej i społecznej podsądnego.

Ustawodawca, gwarantując możliwość kierowania nieletnich do placówek resocjalizacyjnych, w niektórych ich typach przewidział i dał prawo do używania środków przymusu bezpośredniego (ś.p.b). Fakt dopuszczenia ich stosowania nierozdzielnie wiąże się z wchodzeniem w prawa i wolności osobiste podmiotu poddanego tego typu oddziaływaniu, w tym szczególnie w jego osobistą nietykalność.

¹³ F. Zedler, *Postępowanie opiekuńczo-wychowawcze*, Warszawa 1986, s. 20.

¹⁴ A. Szymański, *Niedostosowanie społeczne dzieci i młodzieży. Wybrane problemy*, Warszawa 2010, s. 273.

Osobista nietykalność to, oprócz prawa do życia, jedna z bardziej istotnych kwestii funkcjonowania jednostki w społeczeństwie. Jej państwowe ograniczenia następują tylko wtedy, gdy zaistnieje taka bezwzględna konieczność w celu: zapewnienia bezpieczeństwa lub porządku publicznego, ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej albo wolności i praw innych osób. W każdej z tych sytuacji możliwość użycia kontrolowanej przemocy ze strony uprawnionych podmiotów jest nie tylko limitowana, ale także określona w odpowiedniej formie. Nie inaczej rzecz się przedstawia w kontekście nieletnich umieszczonych w zakładach poprawczych i schroniskach oraz młodzieżowych ośrodkach wychowawczych i młodzieżowych ośrodkach socjoterapii (MOW i MOS), gdzie dopuszcza się użycie środków przymusu bezpośredniego. Środki te należy utożsamiać z fizycznym lub innym, zbliżonym co do skutku, oddziaływaniem na podopiecznego w celu zmuszenia go do określonego zachowania (postępowania).

Podstawę prawną użycia środków przymusu bezpośredniego stanowi art. 95 a § 1 ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich oraz przepis wykonawczy do art. 95 c § 1 ustawy – rozporządzenie Rady Ministrów w sprawie szczegółowych warunków i sposobu użycia środków przymusu bezpośredniego wobec nieletnich umieszczonych w zakładach poprawczych, schroniskach dla nieletnich, młodzieżowych ośrodkach wychowawczych i młodzieżowych ośrodkach socjoterapii z 22 lutego 2011 roku (Dz.U. z 2011, nr 48, poz. 248). Wymienione rozporządzenie, oprócz szczegółowych warunków i trybu stosowania środków przymusu, reguluje również sposób sprawowania opieki nad stanem zdrowia fizycznego i psychicznego nieletniego, wobec którego zastosowano środek, formę prowadzenia dokumentacji związanej z zastosowaniem środków przymusu bezpośredniego, a także metodę pełnienia kontroli nad decyzjami o zastosowaniu tychże.

Oprócz bezwzględnie wymaganej podstawy prawnej, która umożliwi zastosowanie środka przymusu bezpośredniego, konieczna jest także podstawa faktyczna, to jest uzasadniona sytuacja zezwalająca na użycie danego środka, znajdującego się w arsenale pracowników placówki. Co do ustanowionej normy prawnej (art. 95 § 1 u.p.n.) ustawodawca przewidział kilka takich sytuacji. Obejmują one:

- usiłowanie targnięcia się podopiecznego placówki na życie lub zdrowie własne bądź innej osoby;
- nawoływanie przez wychowanka do buntu lub udziału w zbiorowej ucieczce;
- niszczenie mienia, co stwarza poważne zakłócenia porządku;
- samowolne opuszczenie przez nieletniego zakładu poprawczego, schroniska dla nieletnich, młodzieżowego ośrodka wychowawczego, młodzieżowego ośrodka socjoterapii;
- doprowadzenie nieletniego do orzeczonej przez sąd placówki resocjalizacyjnej, gdy uchyla się on od obowiązku osobistego wstawiennictwa.

W ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich znajduje się również ogólna przesłanka użycia środków przymusu bezpośredniego, zgodnie z którą środki te mogą być stosowane jedynie „w razie bezskuteczności środków oddziaływania psychologiczno-pedagogicznego”. Ponadto stosowanie środków przymusu bezpośredniego nie może zmierzać w żadnym stopniu do poniżenia lub upokorzenia nieletniego (por. § 3 pkt 1 rozporządzenia), nie można ich również stosować dłużej niż wymaga tego potrzeba oraz wykorzystywać jako kary. Dobór środka powinien być odpowiedni do stopnia zagrożenia i następować dopiero po uprzednim ostrzeżeniu o możliwości jego zastosowania (zob. art. 95 § 1, 2 i 3). Tak więc prawną i faktyczną możliwość zastosowania środków przymusu bezpośredniego wobec nieletnich, jako wyraz braku zgody państwa na przejawiane przez tę grupę szczególnie groźne zachowania agresywne i autoagresywne, należy powiązać również z przestrzeganiem kilku podstawowych zasad, które obejmują:

- zasadę celowości – mówiącą, że zarówno zastosowanie jakiegokolwiek środka przymusu bezpośredniego (dopuszczonego prawem), jak też wybór konkretnego środka musi być uzależniony od okoliczności zdarzenia oraz zmierzać do określonego celu;
- zasadę ostrzeżenia – zobowiązującą do wcześniejszego wezwania do pożądanego zachowania, a następnie, gdy wezwanie to okaże się bezskuteczne, uprzedzenia o użyciu ś.p.b. Zasada ta nie obowiązuje, gdy zachodzi konieczność natychmiastowego działania, tzn. jeżeli zwłoka groziłaby bezpośrednim niebezpieczeństwem dla życia lub zdrowia ludzkiego;
- zasadę niezbędności – nakazującą stosowanie środków przymusu bezpośredniego tylko w granicach niezbędnych do usunięcia zagrożeń. Odstępuje się od dalszego użycia środka, gdy zagrożenie minęło (osoba podporządkowała się poleceniu) albo gdy jego zastosowanie nie wywołało pożądanego skutku i wiadomo, że go nie wywoła;
- zasadę minimalizacji skutków – związaną z obowiązkiem używania środków przymusu bezpośredniego w sposób wyrządzający możliwie najmniejszą dolegliwość;
- zasadę opieki – narzucającą konieczność objęcia nieletniego, wobec którego zastosowano przymus bezpośredni, wzmożonym oddziaływaniem psychologiczno-pedagogicznym. Oddziaływanie to ma na celu doprowadzić do rozładowania napięcia emocjonalnego i wyeliminowania agresji wychowanka.

Wyszczególnione zasady są ogólnymi regułami postępowania personelu placówek resocjalizacyjnych (wychowawców, pedagogów) zarówno przed pod-

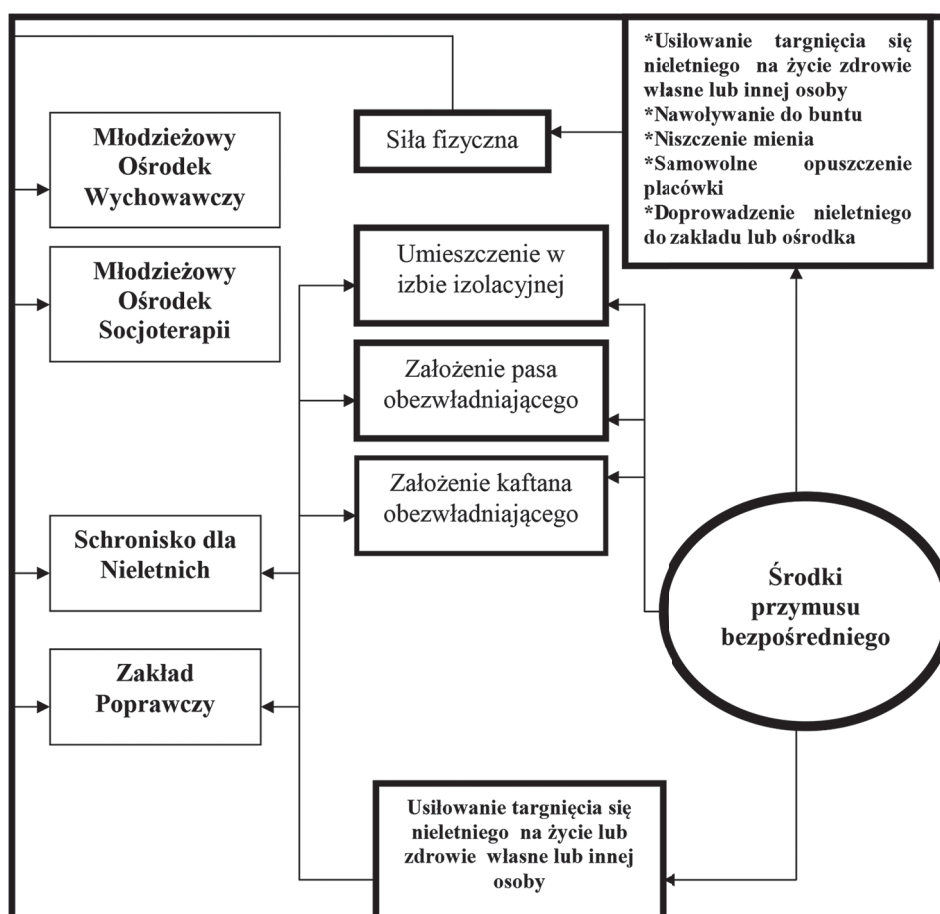
jęciem decyzji o użyciu środków przymusu bezpośredniego, jak też w czasie ich używania oraz po zaprzestaniu stosowania¹⁵.

Jak można zauważyć, agresywne i niebezpieczne zachowanie nieletnich wychowanków winno skutkować użyciem tylko takich środków, które skutecznie ochraniać będą ludzkie życie i zdrowie oraz nie pozwolą na rozprzestrzenianie się zagrożenia. Ustawodawca, mając na względzie powyższe przesłanki, uznał, że dopuszczalne jest stosowanie wobec nich kilku rodzajów środków przymusu bezpośredniego, które obejmują: siłę fizyczną, umieszczenie w izbie izolacyjnej oraz założenie pasa obezwładniającego bądź kaftana bezpieczeństwa (patrz rysunek 2).

Najłagodniejszym środkiem przymusu, spośród wymienionych, jest siła fizyczna, której użycie polega na doraźnym, krótkotrwałym, ręcznym obezwładnieniu nieletniego. Dopuszcza się wykorzystanie technik obrony i technik transportowych oraz, w wyjątkowych sytuacjach, technik ataku w celu odparcia zamachu na życie lub zdrowie własne bądź innej osoby. Co istotne z punktu przewidywanej skuteczności oraz bezpieczeństwa, środek ten w uzasadnionych przypadkach (w razie konieczności) może stosować jednocześnie więcej niż jeden pracownik zakładu lub ośrodka (zob. §4 rozporządzenia). Ponadto, uznając najmniejszą inwazyjność siły fizycznej w dobra osobiste nieletniego takie jak: godność i wolność, przewidziano możliwość jej stosowania we wszystkich zakładach poprawczych¹⁶ bez względu na ich rodzaj (patrz rysunek 3) i stopień demoralizacji przejawiany przez znajdujących się tam wychowanków.

¹⁵ A. Szymański, D. Walczak, E. Krzyżak-Szymańska, *Podręcznik policjanta służby prewencyjnej*, Legionowo 2004, s. 148–149.

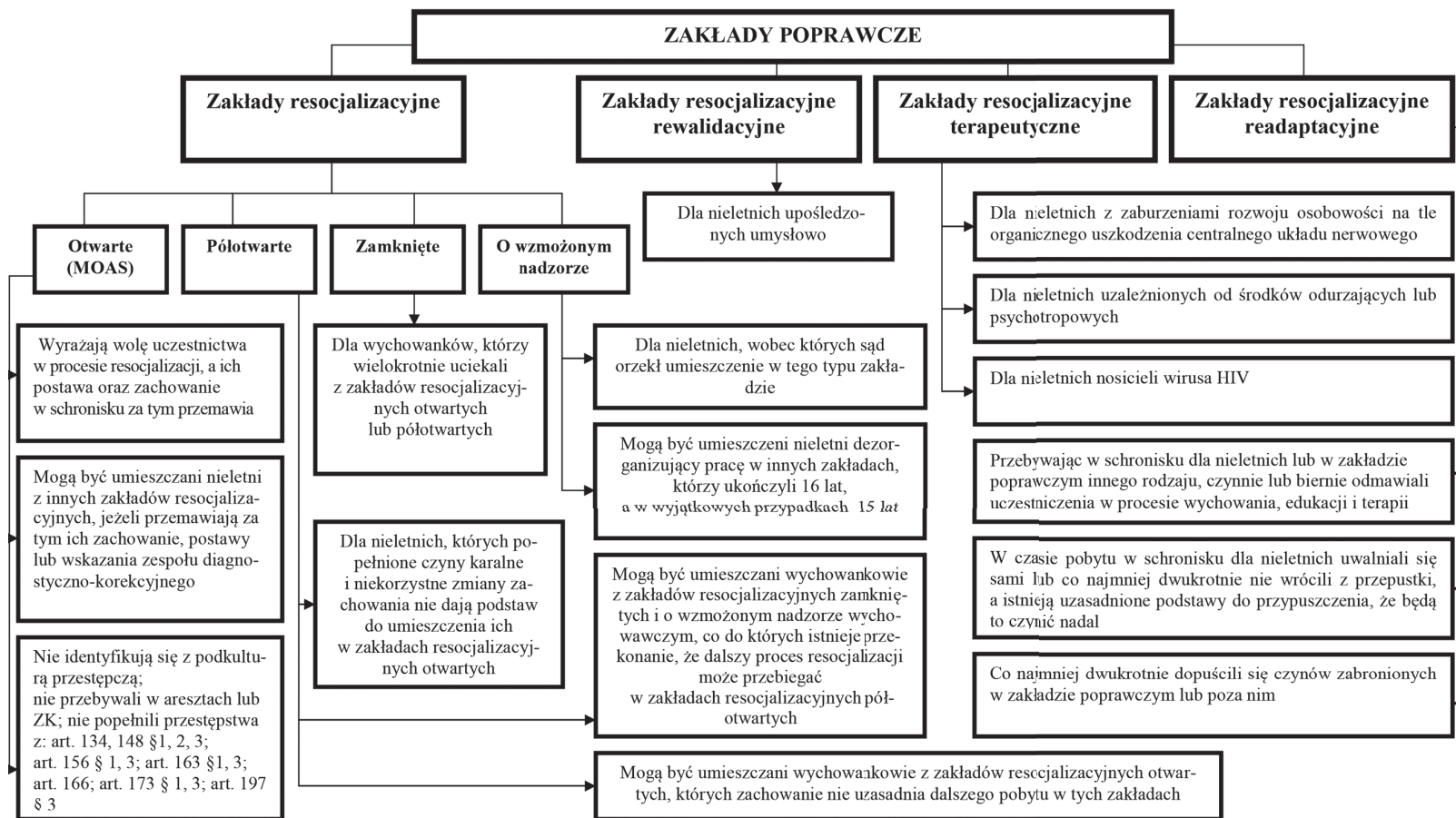
¹⁶ Umieszczenie nieletniego w zakładzie poprawczym następuje wówczas, gdy dopuścił się on czynu karalnego, a zastosowane uprzednio środki wychowawcze nie spowodowały oczekiwanych zmian w zachowaniu i przyjmowanych przez niego postawach lub też, ze względu na jego wysoki stopień demoralizacji, gdy zachodzi uzasadnione przypuszczenie, że inne, łagodniejsze środki, mogą być niewystarczające. Decyzja sądu o umieszczeniu nieletniego w zakładzie poprawczym, oprócz uwzględnienia wskazanych wyżej przesłanek, może dotyczyć tylko osoby w wieku 13–17 lat. Orzekając umieszczenie nieletniego w zakładzie poprawczym, sąd nie określa długości czasu pobytu, jednak maksymalny okres może trwać do 21 roku życia. Tryb dotyczący organizacji zakładów poprawczych, ich rodzajów, zasad kierowania, przenoszenia, pobytu oraz sposobu wykonywania nadzoru nad nimi szczegółowo określa rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 17 października 2001 r. (Dz.U. nr 124, poz. 1359) oraz zmiana do rozporządzenia z 20 lipca 2009 r. (Dz.U. nr 119, poz. 996). W zależności od uwarunkowań psychofizycznych, stopnia demoralizacji nieletnich oraz ewentualnych wcześniejszych doświadczeń z tego typu placówkami, w przywołanym rozporządzeniu przewidziano cztery rodzaje zakładów poprawczych. Ich wyodrębnienie następuje jako efekt podatności nieletniego na program resocjalizacji, zakres swobody jego poruszania się w obrębie zakładu i na zewnątrz, obowiązujący wychowanek system progresji i regresji oraz występujące u niego zaburzenia i deficyty, a także uzależnienia.

Rysunek 2. Przyczyny i rodzaje stosowanych środków przymusu bezpośredniego wobec nieletnich

Źródło: Opracowanie własne na podstawie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich

Za resortem edukacji podkreślić wypada, że kierowanie nieletnich przez sąd na podstawie ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich do MOS jest błędem. Takie orzeczenie uniemożliwia skuteczną pracę terapeutyczną z dziećmi i młodzieżą. We wspomnianych placówkach bowiem praca terapeutyczna, jak podkreślają specjaliści, winna być oparta o niewymuszoną współpracę. Aby więc prowadzone dla nieletnich zajęcia socjoterapeutyczne i psychoterapeutyczne przynosiły zamierzone efekty, niezbędna jest co najmniej zgoda podmiotu terapii i jego pozytywna motywacja, o którą trudno pod instytucjonalnym przymusem. Ta pragmatyczna argumentacja znalazła swoje

Rysunek 3. Rodzaje Zakładów Poprawczych i uwarunkowania pozwalające na kierowanie nieletnich do danego typu zakładu

Źródło: Opracowanie własne na podstawie rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości Dz.U. nr 124, poz. 1359 z 2001 oraz Dz.U. nr 119, poz. 996 z 2009.

odzwierciedlenie w postulowanych zmianach Ministerstwa Edukacji Narodowej do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich, dotyczących usunięcia z niej placówki o nazwie młodzieżowy ośrodek socjoterapii, jako miejsca, gdzie może być wykonywany środek wychowawczy, stosowany przez sąd. W prawnej formie wspomnianą sugestię zamieszczono w ustawie o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej (Dz.U. z 2011 roku nr 149, poz. 887)¹⁷. Fakt ten wpłynął także na wprowadzenie zmiany od 1 stycznia 2012 roku do tytułu rozdziału 4 z działu IV u.p.n. W jego nowym brzmieniu wśród placówek resocjalizacyjnych, gdzie dopuszcza się używanie środków przymusu bezpośredniego, nie wymieniono już młodzieżowego ośrodka socjoterapii. Dodatkowo w ustawie o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej zmieniono również brzmienie art. 95 c § 1 u.p.n., zobowiązując ponownie Radę Ministrów do określenia w postaci „nowego” rozporządzenia szczegółowych warunków i sposobu użycia środków przymusu bezpośredniego wobec nieletnich umieszczonych w zakładach poprawczych, schroniskach dla nieletnich i młodzieżowych ośrodkach wychowawczych oraz metod sprawowania kontroli nad decyzjami o ich zastosowaniu, a także określenia rodzaju młodzieżowych ośrodków wychowawczych, w których mogą być stosowane, uwzględniając w szczególności cele ich wykorzystywania, formy w jakich mogą być używane i związaną z ich stosowaniem potrzebę doboru właściwych metod oddziaływania wychowawczego na nieletniego.

W oczekiwaniu na nową regulację prawa, odnosząc się do obecnie istniejącej, zauważyć należy, że w sytuacji usiłowania targnięcia się nieletniego na własne życie lub zdrowie, bądź życie albo zdrowie innej osoby, dopuszcza się w placówkach typu zakłady poprawcze i schroniska dla nieletnich oprócz użycia siły fizycznej również: umieszczenie w izbie izolacyjnej bądź założenie pasa obezwładniającego lub kaftana obezwładniającego. Z zapisów ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich wynika, iż założenia pasa obezwładniającego lub kaftana bezpieczeństwa nie stosuje się względem nieletniego dotkniętego kalectwem. Natomiast z dopuszczonych prawem środków przymusu bezpośredniego wobec kobiet (dziewcząt) o w widocznej ciąży stosować można jedynie siłę fizyczną.

Jeśli chodzi o umieszczenie nieletniego w izbie izolacyjnej, zastosowanie przedmiotowego środka polega na odosobnieniu wychowanka w pomieszczeniu dźwiękochłonnym, ogrzanym, oświetlonym i monitorowanym. Musi ono przy

¹⁷ Zgodnie z art. 205 pkt 1 od dnia 1 stycznia 2012 r. w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich zmianie ulega treść art. 6 pkt 9 z „orzec umieszczenie w rodzinie zastępczej, w odpowiedniej placówce opiekuńczo-wychowawczej albo ośrodka szkolno-wychowawczym” na sformułowanie – „orzec umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym albo w rodzinie zastępczej zawodowej, która ukończyła szkolenie przygotowujące do sprawowania opieki nad nieletnim”.

tym spełniać standardy minimalnego wyposażenia, to jest posiadać przymocowane do podłogi: stół, krzesło i łóżko. Ponadto izba powinna być urządzona w sposób uniemożliwiający dokonanie przez nieletniego samouszkodzenia (por. § 5 rozporządzenia). Umieszcza się w niej wychowanków pojedynczo, dokonując systematycznego monitorowania ich stanu fizycznego i zachowania. Do sprawdzania wyszczególnionych elementów zobowiązany jest odpowiednio przeszkolony pracownik, wyznaczony przez dyrektora placówki (zakładu, schroniska). Kontrola izby następuje nie rzadziej niż co 15 minut. Jeśli osoba dokonująca nadzoru stwierdzi wystąpienie zagrożenia dla życia bądź zdrowia nieletniego, niezwłocznie powiadamia o zaistniałym fakcie lekarza albo pielęgniarkę oraz dyrektora, jak również podejmuje inne niezbędne działania – np. realizuje czynności ratownicze, zabezpiecza miejsce zdarzenia, nie dopuszcza do zniszczenia lub zatarcia śladów itd. (por. § 7 rozporządzenia). Przed umieszczeniem nieletniego w izbie izolacyjnej należy odebrać wychowankowi, wobec którego stosuje się ten środek, przedmioty stanowiące zagrożenie dla życia lub zdrowia jego bądź innych osób, a w szczególności powinno się zabrać rzeczy o ostrych krawędziach, okulary, pas, szelki, sznurowadła i zapalki. Wymaga się przy tym, aby przedmioty osobistego użytku były mu dostarczane w ilości i czasie niezbędnym do utrzymania higieny osobistej oraz spożycia posiłku (zob. § 6 rozporządzenia). Maksymalny okres przebywania w izbie izolacyjnej nie może przekroczyć jednorazowo 48 godzin, a w przypadku nieletnich w wieku do lat 14 nie może trwać dłużej niż 12 godzin (por. art. 95 a § 7 u.p.n.).

Omówiony katalog stosowanych wobec nieletnich środków przymusu bezpośredniego uzupełniają techniczne środki, do których należą pasy obezwładniające i kaftany bezpieczeństwa.

Zgodnie z § 8 rozporządzenia w sprawie szczegółowych warunków i sposobu użycia środków przymusu bezpośredniego wobec nieletnich, użycie pasa obezwładniającego lub kaftana obezwładniającego polega na ograniczeniu swobody ruchów przez częściowe unieruchomienie nieletniego. I tak proceduralnie pas obezwładniający stosuje się w celu unieruchomienia rąk, w sposób niepowodujący nadmiernego ucisku na jamę brzuszną i kończyny górne. Jednocześnie pierścienie, w których umieszcza się oba nadgarstki, powinny znajdować się na wysokości bioder, z przodu tułowia. W przypadku kaftana bezpieczeństwa zakłada się go również tak, aby nie powodować nadmiernego ucisku na jamę brzuszną, klatkę piersiową i ręce oraz by nie tamować obiegu krwi i nie utrudniać oddychania. Ze względów zdrowotnych i bezpieczeństwa zapewnia się przy tym ograniczenie czasowe stosowania wskazanych środków technicznych, wynoszące do 2 godzin (por. § 9 rozporządzenia). O możliwości dalszego użycia pasa bądź kaftana, na następne okresy 2-godzinne, decyduje dyrektor po zasięgnięciu opinii lekarza, poprzedzonej badaniem lekarskim

oraz uprzedzeniem nieletniego o możliwości przedłużenia stosowania środka. Przewidziany prawnie maksymalny okres stosowania środka nie może przekraczać łącznie 8 godzin.

W przypadku korzystania z wyszczególnionych środków wychowanek, wobec którego użyto pas obezwładniający lub kaftan obezwładniający, jest zmuszony pozostawać pod stałą opieką pracownika wyznaczonego przez dyrektora, a stan jego zdrowia powinien być monitorowany przez lekarza lub pielęgniarkę, w obecności pracownika placówki, nie rzadziej niż co 15 minut. W razie wystąpienia zagrożenia dla życia i zdrowia nieletniego pielęgniarka, po udzieleniu niezbędnej pomocy, niezwłocznie zawiadamia o tym lekarza i dyrektora, a jeżeli pomocy udziela lekarz, wtedy on osobiście informuje dyrektora o wynikłych okolicznościach i realizowanych czynnościach.

Mając na względzie okoliczność, że nie we wszystkich placówkach, w których dopuszcza się stosowanie środków przymusu bezpośredniego, zatrudnieni są etatowi pracownicy medyczni (ratownik medyczny, pielęgniarka), należy przyjąć (co wynika z uzasadnienia do rozporządzenia), że ich powiadomienie, przewidziane przepisami, polegać może również na zawiadomieniu służb medycznych, z którymi została zawarta umowa o obsługę medyczną placówki, a w przypadku powstania zagrożenia dla zdrowia lub życia zawiadamiane jest i wzywane pogotowie ratunkowe.

Niezależnie od ogólnego trybu postępowania przewidzianego wobec wychowanków, co do których zastosowano środek przymusu w postaci kaftana lub pasa obezwładniającego, obowiązkiem dyrektora bądź osoby przez niego wyznaczonej jest wydawanie poleceń pracownikom zatrudnionym w placówce o krótkotrwałym uwolnieniu nieletnich z użytych wobec nich technicznych środków przymusu. Czynność tę podejmuje się w celu zmiany pozycji nieletniego lub zaspokojenia jego potrzeb fizjologicznych i higienicznych, co nie może następować rzadziej niż co godzinę (por. § 10 rozporządzenia).

Tak jak w przypadku izby izolacyjnej, również przy kaftanie bezpieczeństwa i pasie obezwładniającym, wskazane jest umieszczenie nieletniego, wobec którego ten środek zastosowano, w osobnym pomieszczeniu.

Decyzję o zastosowaniu środka przymusu bezpośredniego podejmuje dyrektor zakładu lub ośrodka, w której to placówce nieletni jest umieszczony, a w razie jego nieobecności zastępujący go pracownik pedagogiczny. Dopuszcza się również możliwość podjęcia decyzji o zastosowaniu środka przymusu przez innego pracownika w sytuacji bezpośredniego, gwałtownego zamachu na życie lub zdrowie osoby (zob. art. 95 b § 1 i 2 u.p.n.). Do obowiązków dyrektora należy dopilnowanie poddania nieletniego niezwłocznemu badaniu lekarskiemu, po zastosowaniu ś.p.b. (art. 95 b § 3), a także prowadzenie rejestru przypadków ich zastosowania, obejmującego: datę, rodzaj zastosowanych środków, przyczynę ich użycia oraz czas stosowania środka (§ 13 rozporządzenia). Dyrektor zob-

wiązany jest również do powiadomienia o użyciu środka przymusu bezpośredniego odpowiednich instytucji: sędziego rodzinnego sprawującego nadzór nad zakładem lub ośrodkiem, sąd rodzinny wykonujący środek poprawczy (bądź wychowawczy) oraz organ, do którego dyspozycji pozostaje nieletni w schronisku – niezwłocznie, nie później niż w ciągu 24 godzin od jego zastosowania (por. § 14 rozporządzenia).

Fakt użycia któregokolwiek z przewidzianych prawem środków przymusu bezpośredniego wymaga bezwzględnego udokumentowania. Z uwagi na konieczność ścisłego przestrzegania praw nieletnich wszelka dokumentacja dotycząca użycia tych środków winna być precyzyjna i zawierać informacje, w oparciu o które możliwe będzie ustalenie, czy np. była podstawa faktyczna do ich użycia itd.

Pisemną formą sporządzonego dokumentu jest protokół zastosowania ś.p.b., wypełniany niezwłocznie przez osobę, która podjęła decyzję o ich użyciu. Rozporządzenie wydane przez Radę Ministrów w 2011 roku wprawdzie nie przewiduje stypizowanego szablonu protokołu, wymaga jednak, aby w treści dokumentu zawarte były co najmniej:

1. informacje o przyczynach zastosowania środka przymusu bezpośredniego, ze wskazaniem sposobów opanowania sytuacji, o których mowa w art. 95 a § 1 ustawy z dnia 26 października 1982 roku o postępowaniu w sprawach nieletnich;
2. opis zachowania nieletniego w trakcie stosowania środka przymusu bezpośredniego i po jego zastosowaniu;
3. wyniki badania lekarskiego;
4. dokładna godzina oraz miejsce zastosowania środka oraz godzina zakończenia jego stosowania.

Sporządzony protokół potwierdzają swoimi podpisami zatrudnione w zakładzie lub w ośrodku osoby, które brały udział w zdarzeniu oraz świadkowie obecni przy stosowaniu środków przymusu bezpośredniego.

W celu ochrony praw nieletniego, wobec którego zastosowano środek przymusu bezpośredniego, przyznaje się mu prawo do złożenia skargi na użycie wobec niego takiego środka. Z uwagi na różnorodność okoliczności mogące towarzyszyć zastosowaniu ś.p.b. w rozporządzeniu przyjęto, że wychowanek będzie mógł złożyć skargę w terminie do 30 dni od chwili zakończenia użycia środka przymusu. Z uzasadnienia do wskazanego aktu wynika, iż po zastosowaniu wspomnianego środka mogą zaistnieć uwarunkowania natury emocjonalnej czy psychicznej, mające wpływ na opóźnienie działania nieletniego w tym zakresie. Przedmiotową skargę nieletni może złożyć do dyrektora placówki, który ma obowiązek jej niezwłocznego przedstawienia sędziemu sprawującemu nadzór nad zakładem

lub ośrodkiem. W związku ze złożoną skargą sędzia ma natomiast obowiązek podjęcia czynności wyjaśniających zasadność i prawidłowość użycia środków w zakresie wynikającym z nadzoru nad sposobem wykonywania orzeczeń.

Niejako w uzupełnieniu trzeba powiedzieć, że w sytuacji, gdy w Zakładzie Poprawczym lub Schronisku dla Nieletnich dojdzie do buntu wychowanków, zamachu terrorystycznego, zbiorowego usiłowania sforsowania zabezpieczeń, zdarzeń zagrażających życiu lub zdrowiu, grożących ograniczeniem wolności osobistej osób lub niszczenia mienia w znacznych rozmiarach, dyrektor placówki może wezwać na pomoc Policję. Ta forma pomocy może polegać m.in. na wprowadzeniu funkcjonariuszy na teren zakładu, schroniska¹⁸ i stosowaniu środków przymusu bezpośredniego przez podmiot przywracający naruszony ład i porządek w myśl odrębnych zasad określonych w przepisach normujących stosowanie ś.p.b. przez Policję.

Podsumowanie

Przyjęte rozwiązania, zarówno w ustawie o postępowaniu w sprawach nieletnich jak i zapisy rozporządzenia, są zgodne z obowiązującymi standardami międzynarodowymi. Stosownie bowiem do zasady 64 Reguł Narodów Zjednoczonych z 14 grudnia 1990 roku, dotyczącej ochrony nieletnich pozbawionych wolności, użycie środków przymusu oraz siły wobec osób niepełnoletnich następuje w polskim prawie wyjątkowo, kiedy inne sposoby opanowania sytuacji zostały wyczerpane i okazały się bezskuteczne, a zarazem przebiega ono zgodnie z przewidzianymi sytuacjami, związanymi z zapobieżeniem samouszkodzeniu, ranieniu innych oraz dokonaniu poważnych zniszczeń mienia. Ta nietolerancja przez Państwo agresji i autoagresji nieletnich ma więc swoje prawne uzasadnienie, a co więcej – wprowadzane nowe rozwiązania legislacyjne, kierując się interesem społecznym i dobrem nieletniego, dopuszczają używanie przymusu w coraz bardziej zawężonym kręgu placówek, w których przebywa szczególnie niebezpieczna grupa dzieci i młodzieży. Państwo zatem jest gwarantem poszanowania praw i godności nieletniego oraz zapewnia wymagane bezpieczeństwo w zakładach, schroniskach i ośrodkach.

¹⁸ Por. rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 18.09.2001 r. w sprawie zakresu i trybu współdziałania zakładów poprawczych i schronisk dla nieletnich z Policją w wypadku zagrożenia bezpieczeństwa tych placówek Dz. U. nr 112, poz. 1206.

Bibliografia

- Cieślak M., *Od represji do opieki (rzut oka na ewolucje odpowiedzialności nieletnich)*, „Palestra” 1973, nr 1.
- Kalinowski M., Pełka J., *Zarys dziejów resocjalizacji nieletnich*, Wydawnictwo APS, Warszawa 2003.
- Kusztal J., *System resocjalizacji młodzieży niedostosowanej społecznie w Polsce i w Niemczech*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2008.
- Nowak A., *Zapobieganie demoralizacji i przestępczości nieletnich w świetle regulacji prawnych*, [w:] *Wybrane zjawiska powodujące zagrożenia społeczne (rozpoznawanie i przeciwdziałanie)*, red. A. Nowak, Oficyna Wydawnicza „Impuls”, Kraków 2000.
- Rejman J., *System wychowawczy zakładu penitencjarnego dla młodocianych. Model organizacji i resocjalizacji*, Wydawnictwo WSP, Rzeszów 2000.
- Stańdo-Kawecka B., *Prawo karne nieletnich. Od opieki do odpowiedzialności*, Oficyna Wolters Kluwer, Warszawa 2007.
- Szcówka A., *Ewolucja wychowania resocjalizacyjnego w polskich zakładach dla nieletnich*, [w:] *Profilaktyka i resocjalizacja młodzieży*, red. F. Kozaczuk, B. Urban, Wydawnictwo UR, Rzeszów 2004.
- Szymański A., *Niedostosowanie społeczne dzieci i młodzieży. Wybrane problemy*, Wydawnictwo WSP TWP, Warszawa 2010.
- Szymański A., Walczak D., Krzyżak-Szymańska E., *Podręcznik policjanta służby prewencyjnej*, Wydawnictwo CSP, Legionowo 2004.
- Urban B., *Doskonalenie instytucjonalnej (zakładowej) resocjalizacji młodzieży*, [w:] *Profilaktyka i resocjalizacja młodzieży*, red. F. Kozaczuk, B. Urban, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2004.
- Zedler F., *Postępowanie opiekuńczo-wychowawcze*, Wydawnictwo Prawnicze, Warszawa 1986.

Streszczenie

W artykule pt. „Stosowanie środków przymusu bezpośredniego w placówkach resocjalizacyjnych jako przejaw braku prawnej tolerancji Państwa wobec zachowań agresywnych i autoagresywnych osób nieletnich” opisano kształtowanie się zasad odpowiedzialności i postępowania z nieletnimi w aspekcie historycznym, jak również przedstawiono rodzaje, przypadki, zasady oraz sposoby użycia środków przymusu na terenie zakładów poprawczych, schronisk dla nieletnich i młodzieżowych ośrodków wychowawczych i oraz młodzieżowych ośrodków socjoterapii. Ponadto porównano prawne rozwiązania i regulacje obowiązujące w Polsce z istniejącymi w tym zakresie standardami międzynarodowymi zawartymi w Regulach Narodów Zjednoczonych.

The summary

The article titled “The application of direct coercive measures in rehabilitation centres as a symptom of lack of state’s legal tolerance towards aggressive and autoaggressive behaviours of juveniles” describes the shaping of responsibility principles and dealing with juveniles in the historical aspect. It also shows different kinds, cases, rules and ways of the application of direct coercive measures on premises of approved schools, juvenile shelters, youth educational and social therapy centres. What is more, the article compares the legal solutions and regulations effective in Poland with those included in the Rules of the United Nations.